

Ю. О. Горбань,
*аспірант кафедри державної політики
та управління політичними процесами,
Національна академія державного управління
при Президентіві України*

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ПРОТИ УКРАЇНИ ТА ЗАСОБИ ЇЇ ВЕДЕННЯ

У статті визначено поняття «інформаційна агресія» на прикладі російського втручання у внутрішні справи України, розглянуто методи та інструменти ведення інформаційної війни. На конкретних прикладах показано основні маніпулятивні технології та прийоми, їх вплив на психіку, свідомість та поведінку людини. Наведено дані соціологічних опитувань, а також визначено напрями вдосконалення системи захисту вітчизняного інформаційного простору. Обґрунтовано важливість результатів дослідження та рекомендацій для розуміння природи, інструментів та методів ведення сучасних інформаційних воєн, а також для здійснення ефективної державної політики протидії інформаційним агресіям.

Ключові слова: інформаційний простір, інформаційна війна, інформаційна агресія, маніпулятивні технології, психологічний вплив, пропаганда, журналістські стандарти, соціальні мережі, комунікація, інформаційно-комунікативні технології, інформаційна безпека.

Yu. O. Horban,

Ph.D student, Department of public policy and administration of political processes, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

INFORMATIONAL WAR AGAINST UKRAINE AND MEANS OF ITS CONDUCTION

This article considers the main approaches to a determination of definitions «communication with the use of modern technologies», «use of social networks», «state administration on the modern stage of development of the communicative technologies». Analyzed understanding and use of modern communicative efforts in conditions of scientific and technical progress, especially Internet technologies. Framed tasks for state and state administration on the modern stage of social development.

Prepared conclusions and recommendations for the state authorities how to learn quickly, understand and use new communication methods and tools. Outlined the perspective of introduction of new technologies in communication system of state authorities.

Key words: informative space, communication, informative and communicative technologies, social networks, new medias, communication of state structures.

Ю. А. Горбань,

аспірант кафедры государственной политики и управления политическими процессами, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины

ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА ПРОТИВ УКРАИНЫ И СРЕДСТВА ЕЕ ВЕДЕНИЯ

В статье определено понятие «информационная агрессия» на примере российского вмешательства во внутренние дела Украины, рассмотрены инструменты ведения информационной войны. На конкретных примерах проиллюстрированы основные манипулятивные технологии и приемы, их влияние на психику, сознание и поведение человека. Использованы данные социологических опросов, а также определены направления усовершенствования системы защиты отечественного информационного пространства. Обоснованы важность результатов исследования и рекомендаций для понимания природы, инструментов и методов ведения современных информационных воєн, а также для осуществления эффективной государственной политики противодействия информационным агрессиям.

Ключевые слова: информационное пространство, информационная война, информационная агрессия, манипулятивные технологии, психологическое влияние, пропаганда, журналистские стандарты, социальные сети, коммуникация, информационно-коммуникативные технологии, информационная безопасность.

Постановка проблеми. У 2014 р. Україна зазнала прямої агресії з боку Російської Федерації. Спочатку було анексовано Автономну Республіку Крим, згодом через пряме втручання Росії та підтримку сепаратистських рухів виникла загроза втрати ще двох територіальних одиниць України – Донецької та Луганської областей. Водночас ще задовго до загострення ситуації, що перетво-

рилася у збройне протистояння, проти України розпочалась інформаційна війна (ІВ). Форми, методи, технології та засоби її ведення, з одного боку, вважаються простими, навіть примітивними, з другого – ця війна була давно спланована, розроблена й досить успішно реалізована. Принаймні, українській владі, суспільству, громадському сектору та журналістам довелося докласти неймовір-

них зусиль, щоб протистояти пропагандистському тиску російських ЗМІ.

Аналіз попередніх досліджень. М.Маклюєн першим (ще 30 років тому) проголосив, що в наш час економічні зв'язки і відносини все більше набирають форми обміну знаннями, а не товарами. А засоби масової комунікації самі є новими «природними ресурсами», що примножують багатства суспільства [1]. Про те, що ефективність наукових досліджень та уречевлення їх результатів у всіх сферах життєдіяльності суспільства і країни безпосередньо залежить від стану національного інформаційного потенціалу, писав ще В.Вернадський [2]. Інформаційним війнам присвячено дослідження Мартіна Лібікі. Однією із форм інформаційної війни він називає психологічну. Завдання інформаційної війни, на погляд ученого, – це знищення не фізичної сили, а соціуму [3]. На думку Георгія Почепцова, інформаційна цивілізація не сприймає дій у фізичному просторі, перемогу вона вбачає в інформаційному і віртуальному просторах [4].

Незважаючи на досить велику кількість досліджень та публікацій на тему інформаційної безпеки, системна пропагандистська антиукраїнська кампанія російських ЗМІ проти України, застосування ними новітніх технічних можливостей та маніпулятивних технологій засвідчили вразливість вітчизняного інформаційного простору.

Невирішені раніше питання частини загальної проблеми. Антиукраїнська пропагандистська кампанія також виявила недостатню сформованість наукових і методологічних обґрунтувань та пояснень щодо дій у подібних ситуаціях, продемонструвала слабку скоординованість дій державних органів влади, громадянського суспільства, експертного та наукового середовищ, журналістів щодо протидії таким кампаніям.

Мета публікації – проаналізувати визначення терміна «інформаційна війна», виокремити його складові; оцінити можливості, способи та методи ведення інформаційної війни, визначити основні напрями протидії інформаційній агресії.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Уперше термін «інформаційна війна» було згадано в 1985 р. у Китаї. В основу теоретичних підходів китайських спеціалістів у сфері інформаційного протиборства покладено погляди давньокитайського воєнного діяча Сунь-Цзи, який першим узагальнив досвід інформаційного впливу на супротивника. В трактаті «Мистецтво війни» Сунь-Цзи писав: «У будь-якій війні, як правило, найкраща політика зводиться до захоплення держави в цілому... Здобути сотні перемог у бою – це

не межа мистецтва. Підкорити супротивника без бою – ось це вінець мистецтва» [5].

У книзі Д.М.Прокоф'єва «Інформаційна війна і інформаційна злочинність» наведено таке визначення: інформаційна війна – це дії, розпочаті для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, процесам, що базуються на інформації та інформаційних системах супротивника при одночасному захисті власної інформації, процесів, що базуються на інформації та інформаційних системах. Основні методи інформаційної війни – блокування або спотворення інформаційних потоків та процесів прийняття рішень супротивника [6]. «У веденні стратегічних інформаційних війн застосовується специфічна зброя. Ця зброя не завдає фізичної шкоди, але може призвести до справжньої війни. За визначенням першого заступника директора Федерального агентства урядового зв'язку та інформації Росії В.Маркоменка, інформаційна війна – це комплекс заходів і операцій, що проводяться в конфліктних ситуаціях, в яких інформація є водночас зброєю, ресурсом і метою» [2; 7].

Мета інформаційної війни – послабити моральні і матеріальні сили супротивника або конкурента та зміцнити власні. Вона передбачає вжиття заходів пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній сферах. Очевидно, що інформаційна війна – складова частина ідеологічної боротьби. Такі війни не призводять безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, при їх веденні немає жертв, ніхто не позбавляється їжі, даху над головою. І це породжує легковажне ставлення до них. Тим часом руйнування, яких завдають інформаційні війни в суспільній психології, психології особи, за масштабами і за значенням цілком сумірні зі збройними війнами, а часом і перевищують їх наслідки. Ще в біблійній легенді згадано Гедеона, який під час воєн регулярно вдавався до залякування ворога. Одного разу він так залякав супротивника, що той розгубився і вдарив по своїх військах. Прикладів інформаційного впливу на моральний, духовний стан супротивника можна знайти чимало і в Давньому Римі, і в епоху феодалізму (боротьба з «срессю», за «істинну віру» і т.ін.), і в пізніші часи. Особливого значення інформаційні війни набули у XX ст., коли газети, радіо, а потім і телебачення стали справді засобами масової інформації, а поширювана через них інформація – справді масовою. Уже в 20-х рр. XX ст. США вели радіопередачі на регіони своїх «традиційних інтересів» – країни Латинської Америки, Великобританія – на свої ко-

лонії, Німеччина, яка домогалася перегляду умов Версальського миру, – на німців Померанії і Верхньої Сілезії в Польщі, судетів – у Чехії. Тоді ж, у 30-х рр., інформаційні війни перестають бути додатком до збройних і перетворюються у самостійне явище, як-от: німецько-австрійська радіовійна 1933–34 рр. з приводу приєднання Австрії до Третього рейху. Саме тоді з'явилося і набуло поширення поняття «інформаційний агресор» [8].

Інститут національно-стратегічних досліджень США та деякі західні експерти і вчені виокремлюють кілька складових елементів ІВ. Один із них – ведення психологічної війни. Головне завдання психологічної війни полягає в маніпулюванні масами. Метою такої маніпуляції є:

- внесення в суспільну та індивідуальну свідомість ворожих шкідливих ідей та поглядів;
- дезорієнтація та дезінформація мас;
- послаблення певних переконань, устоїв;
- залякування свого народу образом ворога;
- залякування супротивника власною могутністю.

Одним із головних методів ведення інформаційно-психологічної війни є пропаганда, тобто поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей з метою упровадження їх у громадську думку та активізації і тим самим використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення. Водночас до пропаганди належать повідомлення, які поширюються для справляння вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення до певної ситуації або поведінки певної групи людей, безпосередньо чи опосередковано вигідного організаторам.

Яскравим прикладом ведення пропагандистських кампаній є діяльність ідеолога та пропагандиста фашизму Йозефа Геббельса, який проголосив такі принципи пропаганди:

- пропаганда має бути спланована і вестися з однієї інстанції;
- тільки авторитет може визначити, має бути результат пропаганди істинним чи фальшивим;
- чорна пропаганда використовується, коли біла неможлива або вона не має належного ефекту;
- пропаганда має характеризувати події та людей відмітними фразами чи гаслами;
- для кращого сприйняття пропаганда повинна викликати інтерес в аудиторії і передаватися через привабливе увазі середовище комунікацій [9].

Пропаганда доктора Геббельса стала силою, що привела до влади у Німеччині фашистів й розв'язання Другої світової війни.

Як це не прикро, але Російська Федерація багато в чому наслідує і навіть повторює методи та

прийоми ідеологів фашистської Німеччини. Так, анексію Криму в Москві мотивували торжеством історичної справедливості та захистом російськомовних громадян. Такі самі ідеологеми висловлювали й апологети фашистської Німеччини, пояснюючи відторгнення від Чехії Судетської області у 1939 р.

Достатньо навести цитати сучасних політиків та представників влади Російської Федерації, які пояснюють і факт військового втручання Росії в Україну, і «місію» та цінності, які обстоюють у Кремлі: «У нас ще є можливість посилити війну в Україні. Через півроку такої можливості вже не буде. Подивіться на динаміку: якщо в грудні 2013 р. нацистів було 2 тис. в Києві, то в лютому – вже 20 тис. В травні їх уже 50 тис. разом з військовими, в середині літа їх буде 200 тис., а у вересні їх буде 200 тис., до кінця року вони мобілізують 500 тис. осіб. Ми отримаємо потужну військову машину, орієнтовану проти нас, нацспіговану нацистами, ідеологічно заряджену проти Росії. Кінцевою метою всіх цих дій є війна з Росією» [10].

Розглянемо методи та прийоми, що застосовуються в інформаційній агресії проти України, та цільові групи, які стали об'єктами інформаційних атак.

Можна виокремити такі основні методи інформаційної агресії проти України:

- 1) дезінформування та маніпулювання;
- 2) пропаганда;
- 3) диверсифікація громадської думки;
- 4) психологічний та психотропний тиск;
- 5) поширення чуток.

Дезінформування та маніпулювання інформацією – метод, який передбачає обман чи введення об'єкта спрямувань в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом дій.

На думку Валентина Петрика, кандидата наук з державного управління, доцента Київського національного лінгвістичного університету, найчастіше у світовій практиці застосовуються такі форми дезінформування та маніпулювання інформацією:

- тенденційне викладення фактів – форма дезінформування, яка полягає в упередженому висвітленні фактів або іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних. Як правило, за допомогою цього методу спеціально сформована інформація подається дозвано, до постійно зростаючого напруження;

- дезінформування «від зворотного», що відбувається шляхом надання правдивих відомостей у перевернутому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом спрямувань як неправдиві. Внаслідок ужиття подібних заходів виникає ситуація, коли об'єкт фактично знає прав-

диву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але сприймає її неадекватно, не готовий протистояти негативному впливу;

- термінологічне «мінування», яке полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативно-прикладного характеру;

- «сіре» дезінформування, що передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією;

- «чорне» дезінформування, яке передбачає використання переважно неправдивої інформації [11].

Одним з прикладів явного дезінформування стала трансляція 12 липня 2014 р. на Першому російському телеканалі сюжету про ніби-то розп'ятого українськими силовиками хлопчика [12].

Очевидно, що абсолютна брехня була миттєво розповсюджена іншими російськими ЗМІ та поширена в соцмережах. Російська аудиторія отримала чергову порцію нагнітання страху та ненависті до української армії.

У науковій статті «Усі брешуть. Конфлікт в Україні і трансформація російських медіа» Джилли Догерті – колишньої журналістки CNN, що була опублікована Центром Шоренштейн із питань медіа, політики та суспільної політики (The Shorenstein Center on Media, Politics and Public Policy) при Гарвардському університеті, аналізується, які процеси відбувалися в російських ЗМІ за останні роки і як сформувались основи нинішньої російської пропаганди. Вона зазначає, що сьогодні російська пропаганда використовує як традиційні методи – дезінформацію, напівправду й навішування ярликів, так і величезну кількість сучасної інформаційної зброї, включаючи електронні ЗМІ, цифрові комунікації, блоги та соціальні мережі.

Журналістка Маша Гессен вважає, що Росія представила себе лідером антизахідного світу, а Путіна – головним поборником тих цінностей, якими, як він заявляв, Захід знехтував [13].

Метою методу диверсифікації громадської думки є розпорошення уваги правлячої еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми і тим самим відволікання її від вирішення першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку з метою забезпечення нормального функціонування суспільства і держави.

Форми диверсифікації громадської думки:

- дестабілізація обстановки в державі чи її окремих регіонах;

- активізація кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави та окремих її лідерів різними міжнародними установами;

- ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин.

Представник групи «Інформаційний спротив» В'ячеслав Гусаров стверджує, що Кремль розпочав нову інформаційну атаку, щоб підтримати новий виток ескалації конфлікту на сході України, чинити тиск на українське керівництво з метою змусити його приймати московський сценарій з урегулювання конфлікту.

Експерт групи «Інформаційний спротив» виокремлює напрями, на яких ця атака зосередилася:

- нав'язування точок зору про неспроможність української влади керувати державою та приймати раціональні рішення;

- створення уявлень про те, що наразі для української еліти більш важливими є вибори до парламенту, ніж події на Сході України;

- формування негативних суджень про воєнно-політичне керівництво України та про те, що хаотичні бойові дії призводять до невиправданих жертв серед сил АТО;

- поширення поглядів про те, що українська армія на Сході України деморалізована та неспроможна вести бойові дії, а також про недовіру особового складу до керівництва;

- нав'язування думки про те, що Україна не зможе прожити зиму без російського газу та що сторонам необхідно повернутися до перегляду газових контрактів.

Експерт пояснює, що цільовою аудиторією Кремля зараз є населення РФ, російськомовна діаспора за кордоном, населення України, в тому числі в окупованих районах Донбасу, громадяни західних країн, а також країн БРІКС та Митного союзу, близьких Росії за політичними поглядами. Експерт резюмує, що сьогодні основну частину інформаційних заходів має взяти на себе влада та дипломатичний корпус за безумовної підтримки медіа [14].

Психологічний та психотропний тиск – вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз із метою спонукання до певної запланованої моделі поведінки.

Форми психологічного тиску:

- доведення до об'єкта відомостей про реальні чи неіснуючі загрози та небезпеки;

- прогнози щодо репресій, переслідувань, убивств тощо;

- шантажування;

- здійснення вибухів, підпалів, масових отруєнь, захоплення заручників, інші терористичні акції.

Інструментом та одним із найбільш поширених прийомів здійснення психологічного тиску став так званий «телефонний тероризм», тобто теле-

фонні зв'язки з інформацією про ніби-то замінування місць масового скупчення людей (торговельні центри) або об'єкти інфраструктури (вокзали).

В інформаційній агресії проти України були застосовані також методи психотропної дії, а саме використання забороненої технології 25-го кадру.

«У Службі безпеки України (СБУ) заявили про те, що мають докази використання російськими телеканалами технології «25-го кадру» для інформаційно-психологічного впливу на глядачів. Начальник прес-служби СБУ Марина Остапенко продемонструвала журналістам відеофрагмент випуску новин на телеканалі «Росія-24», в якому використовується маніпулятивна технологія. Так, протягом усього випуску про події в Одесі 2 травня в кути екрана з'являються малопомітні написи: «підпал: «Правий сектор», «людей убивають бандерівці», «нацгвардія – вбивці».

СБУ також вдалося встановити, що російські ЗМІ використовують інші методи впливу на глядачів: поширюють напівправду, показують деталізовані сцени вбивств і насильства й намагаються емоційно впливати на глядача [15].

Таким чином, можна констатувати, що в інформаційній війні проти України Росія застосовує практично весь арсенал впливу на свідомість людей. І, як результат, замість «братнього народу» в часи Радянського Союзу українці для пересічного росіянина тепер постають «бандерівцями», «американськими маріонетками», ворожим народом. Відповідно змінилося і ставлення українців до росіян, адже такої масованої інформаційної атаки не було ні в часи «газових» чи торговельних воєн, ні в будь-які інші періоди загострення українсько-російських відносин.

Про це свідчать результати опитування, проведеного російською соціологічною організацією Левада – Центр та Київським міжнародним інститутом соціології.

Список використаних джерел

1. Бабенко Ю. Інформаційна війна – зброя масового знищення! [Електронний ресурс] / Ю. Бабенко. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/>
2. Фомін О. Сутність поняття «інформаційна безпека» [Електронний ресурс] / О. Фомін, О. Рось. – Режим доступу : defpol.org.ua/site/index.php/en/publikaci/doc_download/25
3. Лібікі М. «Що має інформаційна війна?» [Електронний ресурс] / М. Лібікі. – Режим доступу : <http://viysko.com.ua/tehnologiji-voyen/martin-libiki-shho-take-informacijna-vijna/>
4. Почепцов Г. Росія і Україна у співставленні їх комунікативно-пропагандистських можливостей

Так, за три місяці 2014 р. з лютого по травень (ще до початку активних військових дій на Сході України. – Ю.Г.) чисельність позитивно налаштованих до Росії українців різко скоротилася (з 78% у лютому до 52% у травні). У Росії кількість позитивно налаштованих до України громадян скоротилася порівняно з лютим із 66 до 35%, а кількість негативно налаштованих росіян зросла з 26 до 49% [4].

До організаційних відмінностей ІВ Російської Федерації слід віднести те, що практично весь інформаційний простір РФ контролюється одним центром ухвалення рішень. Крім того, Росія давно готувалася до інформаційної війни, долучивши до її розробки та ведення всі наявні організаційні, лобістські та фінансові ресурси.

Висновки. Таким чином, слід визнати, що Україна, її державні органи влади, громадянське суспільство та ЗМІ не були готові до такої масованої військової та інформаційної агресії, що в експертному середовищі отримала назву «гібридна війна». Саме тому першочерговим завданням усіх державних, громадських, наукових, експертних, журналістських інституцій є розробка термінових ефективних заходів щодо нейтралізації інформаційної – диверсійної діяльності Російської Федерації проти України та протидії її подальшому розгортанню. Крім того, виклики, що постали перед Україною, потребують вжиття негайних заходів щодо розробки нової Доктрини національної безпеки України, модернізації всієї системи інформаційної безпеки держави.

Перспективи подальших досліджень. Оскільки обставини, що склалися у сфері інформаційної безпеки у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України, стали не викликами й загрозами, а реальністю, надзвичайно актуальними стають науково-практичні дослідження щодо розробки нових тактик, стратегій, доктрин державного управління в царині захисту інформаційного простору держави.

References

1. Babenko Yu. Informatsiyna viyna – zbroya masovoho znyshchennya! [Informational war – weapon of mass destruction!], – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050/>
2. Fomin O., Ros' O. Sutnist' ponyattya «informatsiyna bezpeka». [The essence of the concept of «information security», – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: defpol.org.ua/site/index.php/en/publikaci/doc_download/25
3. Libiki M. «Shcho make informatsiyna viyna?». [«What is «informational war»?», – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://viysko.com.ua/tehnologiji-voyen/martin-libiki-shho-take-informacijna-vijna/>
4. Pocheyptsov H. Rosiya i Ukrayina u spivstavlenni yikh komunikatyvno-propahandystsk'ykh mozhlyvostey. [Russia

- [Електронний ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/33291>
5. Ліпкан В. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції [Електронний ресурс] / В. Ліпкан, Ю. Максименко, В. Желіховський. – Режим доступу : http://mobile.pidruchniki.com/15800119/politologiya/ponyattya_zmist_zagroz_informatsiyniy_bezpeki
 6. Сливка В. Інформаційна війна проти України: міф чи реальність? [Електронний ресурс] / В. Сливка. – Режим доступу : <http://intkonf.org/slivka-vv-informatsiyna-viyna-proti-ukrayini-mif-chi-realnist/>
 7. ФАПСИ и информационная война // Новости разведки и контрразведки: Эксклюзивное интервью первого заместителя директора ФАПСИ В. Маркоменко. – 1997. – № 16 (97), 17 (98).
 8. Спеціальний проект. Курсова робота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : my.elvisti.com/sergandr/iv.html
 9. Жуковская Д. Йозеф Геббельс – теоретик СМІ Третьего Рейха [Електронний ресурс] / Д. Жуковская. – Режим доступу : http://www.historicus.ru/joseph_Gebbels_teoretik_SMI_Tretyego_Reiha/
 10. Інформаційне повідомлення. Радник Путіна запропонував вдарити по українській армії, поки вона не зміцніла [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/politics/926969-sovetnik-putina-predlozil-udarit-po-ukrainskoy-armii-chtobyi-ne-dat-ey-okrepnut.html>
 11. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи [Електронний ресурс] / В. Петрик. – Режим доступу : <http://justinian.com.ua/article.php?id=3222>
 12. Ложь: распытие в эфире Первого канала [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stopfake.org/lozh-raspyatie-v-efire-pervogo-kanala/>
 13. Джил Догерті (Jill Dougherty). Усі брешуть, або як трансформувалися російські ЗМІ [Електронний ресурс] / Джил Догерті. – Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/33880>
 14. Гусаров В. Кремль розпочав нову інформаційну операцію проти України [Електронний ресурс] / В. Гусаров. – Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/material/34281>
 15. У СБУ заявили, що російські канали застосовують проти телеглядачів «25-й кадр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/u-sbu-zayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-proti-teleglyadachiv-25-y-kadr-350517.html>
 16. Інформаційне повідомлення. Негативне ставлення українців і росіян одне до одного виросло в рази [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/06/17/7029323/>
 - and Ukraine in comparing their communicative and propaganda opportunities], – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/33291>
 5. Lipkan V., Maksymenko Yu., Zhelikhovskyy V. Informatsiyna bezpeka Ukrayiny v umovakh yevrointehratsiyi. [Informational Security of Ukraine in terms of European integration], – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://mobile.pidruchniki.com/15800119/politologiya/ponyattya_zmist_zagroz_informatsiyniy_bezpeki
 6. Sliyva V. Informatsiyna viyna proty Ukrayiny: mif chy real'nist'? [Informational war against Ukraine: myth or reality?], – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://intkonf.org/slivka-vv-informatsiyna-viyna-proti-ukrayini-mif-chi-realnist/>
 7. FAPSY y ynformatsionnaya voyna // Novosti razvedky y kontrrazvedky: Eksklyuzivnoye ynterv'y u pervoho zamestytelya dyrektora FAPSY V.Markomenko.– #16 (97), #17 (98), 1997. [The essence of the concept of «nformational security»].
 8. Spetsial'nyy proekt. Kursova robota. [Special project. Course work], – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: my.elvisti.com/sergandr/iv.html
 9. Zhukovskaya D.,Yozef Hebbel's – teoretyk SMY Tre't'eho Reykha. [Yozef Hebbels – theorist of Mass-media of the Third Reikh]. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.historicus.ru/joseph_Gebbels_teoretik_SMI_Tretyego_Reiha/
 10. Informatsiynne povidomlennya. Radnyk Putina zaproponuvav vdaryty po ukraiyins'kiy armiyi, poky вона не зміцніла. [Advisor of Putin proposed to hit the Ukrainian army until it gets stronger]. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.net/politics/926969-sovetnik-putina-predlozil-udarit-po-ukrainskoy-armii-chtobyi-ne-dat-ey-okrepnut.html>
 11. Petryk V. Sutnist' informatsiynoyi bezpeky derzhavy, suspil'stva ta osoby. [The essence of informational security of the state, society, and individuals]. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://justinian.com.ua/article.php?id=3222>
 12. Informatsiynne povidomlennya. Lozh': raspyatie v efyre Pervoho kanala. [Fake: crucifixion in live broadcast of the First channel Pervoho kanala]. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.stopfake.org/lozh-raspyatie-v-efire-pervogo-kanala/>
 13. Dzhyll Doherti (Jill Dougherty). Usi breshut', abo yak transformuvalysya rosiys'ki ZMI. [Everybody lie or how transformed Russian media]. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostup: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/33880>
 14. Husarov V. Kreml' rozpochav novu informatsiynu operatsiyu proty Ukrayiny. [Kremlin launched a new informational operation against Ukraine]. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/34281>
 15. Informatsiynne povidomlennya. U SBU zayavyly, shcho rosiys'ki kanaly zastosovuyut' proty telehlyadachiv «25-y kadr». [In SBU said that Russian channels used 25th shot against viewers]. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tsn.ua/politika/u-sbu-zayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-proti-teleglyadachiv-25-y-kadr-350517.html>
 16. Informatsiynne povidomlennya. Nehatyvne stavlennya ukraiyintsv i rosiyan odne do odnogo vyroslo v razy. [The negative attitude of Ukrainian and Russian to each other has grown significantly]. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/06/17/7029323/>